

A PINCETOKBA VALÓ PALACK – Egy elfelejtett üveg kultúrtörténete –

VERES LÁSZLÓ

Jókai Mór is többször ír műveiben egy 19. század eleji szokásról: a köznemesek, de a jómódú polgárok és parasztok is hosszabb útra indulván szinte sohasem feledkeztek meg arról, hogy magukkal vigyék a *pincetokot*.¹ A pincetok egy rekeszekre osztott fedeles láda volt, amely a borral töltött palackok, az ún. *pincetokba való palackok* tárolóhelyéül, egyúttal védelméül is szolgált. A többnyire nemes fából készített ládák mívesen megmunkált alkalmatlanságok voltak, tulajdonosaik ízlésének megfelelően díszítettek, kovácsolt vasalással, kecskebőrrel, ritkán bársonnyal borítottak, s belsejükben puha anyagokkal, néha bársonnyal béleltek, nehogy a féltett nedűt tartalmazó üvegek összetörjenek. Nemcsak a láda, hanem a láda rekeszeibe illeszkedő palackok is mesterremekeknek minősíthetők. A ládához hasonlóan az üvegek díszítésében is tükröződött gazdájuk vagyoni helyzete, amelyet a palackok feliratai, festett vagy gravírozott díszítményei juttattak többek között kifejezésre. A pincetokok általában 6+1 rekeszre osztott tárolóhelyek voltak. Ismerünk azonban olyan leírásokat is, amelyek szerint 27 rekesz is volt egy ládában.² A pincetok beosztásában, a páratlan számú rekeszrészben a láda további praktikussága is kifejeződött, mert ez a rekesz szolgált a *dohánykésztség* tárolására, s ha ez a rekesz *rejtekszékénykének* készült, akkor értéktárgyak megőrzésére is. Ez a funkció azonban csak másodlagos volt, lényegtelennek tekinthető a palackokba töltött bor biztonságos megőrzése mellett. Hiszen a bor valóságos kincsnek számított a múlt század eleji, vagy még korábbi közlekedési körülmények ismeretében, amikor a falusi kutak vizét nem nagyon volt ajánlatos fogyasztani, s nem lehetett előre pontosan kiszámítani a napnyugta idején elérhető helyet. Különben is az utazás fáradalmi közt a jó kedély is fontos dolognak számított, s ebben is segített a bor, a hazai, a megszokott. Néhány mondásunk utal a pincetok és tartalma fontosságára. Egy múlt századi praktikus tanácsokat osztó kalendáriumban olvashatjuk: „Okos tanács! Pincetokot pakoly a saroglyaba”. Súlyos átoknak számíthatott, ha valaki mögött azt mondták, hogy „Pincetokja folyjon ki”.³

A lexikonokat, az értelmező valamint szakszótárakat tanulmányozva szembetűnő, hogy elvéve találunk utalást a pincetokra és a pincetokba való palackokra. A *magyar nyelv értelmező szótára* a pincetok kétféle magyarázatát nyújtja. Az egyikben az irodalmi alkotásokban is megörökített tárgy jelenik meg, a rekeszekre osztott láda, amelyben

1 Erre vonatkozóan talán a legszebb példát az *Egy magyar nábob* című regényében találhatjuk. Kárpáthy János, a mulatozásáról híres főúr soha nem felejtette magával vinni a pincetokot.

2 A kolozsvári múzeum őriz egy ovális alapú, hengeres, felfelé öblösödő testű, magas nyakú palackosorozatot, 21 darab egyforma tárgyat. Egy rekeszes, piros posztóval bélelt faládával kerültek a múzeumba. A 21 palackhoz tartozott 6 db nagy négyoldalú palack is. Mind a 27 palackot a ládában tartották. Úgy tűnik, hogy a 19. század elején a 3–4–6 sorozatban készült pincetokba való palackok mellett az effajta készletek is elterjedtek.

3 Bárczy G.–Országh L., 1961. 749.

az útravaló borokat tárolták. A címszó írója a láda mellett a kosarat is pincetoknak tartja. Ez valóban elképzelhető, de eddig semmiféle történeti adattal nem bizonyítható. Lehetőséges, hogy az értelmező szótár szócikkének írója azt feltételezte, hogy vesszőből, gyékényből vagy más egyszerűbb anyagból is készíthető fedeles láda. A másik értelmezés szerint a pincék végén, a falban levő mélyedés is pincetok volt. Azonban ez az állítás sem igazolható.⁴ Valóban közismertek a bortermő vidékek pincéiben a falba vájt fülkék, rekeszek, amelyekben palackokat, üvegeket és különböző kézi eszközöket tároltak, de eddig egyetlen olyan adatot sem ismerünk, mely szerint ezek a fülkék pincetoknak nevezhetők. Pedig ez megkönnyítené a pincetok neve eredetének értelmezését. Logikus lehetne a következtetés, hogy a bor tárolására szolgáló láda a pincék falába vájt és pincetoknak nevezett fülkékről kapta elnevezését.

A pincetok és a pincetokba való palack elnevezése a levéltári forrásokban a 16. századtól követhető nyomon. 1542-ből a *Palaczk tok*, 1550-ből a *pinche tok mynd palaczk nélkül*, 1554-ből pedig *Az palaczk tokba töltetem bort higgadni* előfordulások ismeretesek.⁵ E századból sem datált üveg, sem azonosítható láda nem maradt fenn, így csak feltételezhetjük, hogy a pincetokba való palackok később ismert utódaikhoz hasonlóan rövid nyakú, hasáb testű üvegek voltak, következésképpen a ládák is ennek megfelelő rekeszekre osztottak. Ez a hasáb testű palackforma minden bizonnyal a 16. századtól vált divatosná, nyilvánvalóan a tokaj-hegyaljai borkultúra fellendülésével párhuzamosan.⁶ A hasáb testű palackok 16. századi elterjedését, gyakorivá válását mindekelőtt a korszakot megelőző emléktárgy vizsgálatával bizonyíthatjuk.

A palack elnevezés 1395-ben bukkan fel először a forrásokban. A *palasch* szó mellett már ekkor szerepel a *flaska* is. A palack és a flaska eredeti jelentése hosszú nyakú, üvegből vagy más anyagból készült tartály.⁷ Ez nyilvánvalóan azzal a gömb testű, hosszú nyakú üveggel áll összefüggésben, amely a Közel-Keletről terjedt el és vált kedvelté Európában a 12. századra.⁸ Ezt a palackformát egészen a 18. századig megtalálhatjuk Magyarországon (természetesen itt nem vesszük figyelembe a gyáripar felújított termékformáit), s a levéltári dokumentumok, valamint a tárgyi emléktárgy alapján közkedveltnek tekinthetjük. A dunántúli *pocakos üvegek*, vagy Erdélyben „kisebb gömbölyeg”, „gömbölyeg üvegpalackocská” névvel jelölt termékek őrizték a középkori üvegek formáit.⁹ A Balkánon keresztül, a *korintoszi üveghutából* egy másik palackforma is eljutott a középkori Magyarországra. Ez volt az ún. *golyvás palack*, vagy *golyvás üveg*. Ennek tároló része lapított gömb formájú volt, rövid nyakrészén pedig dudor, vagyis „golyvának” nevezett kitüremkedés figyelhető meg. Ismert egy harmadik palacktípus is a 16. század előtt, mégpedig a „kettős kónikus üveg”, ami különleges elnevezését kettős tagoltságának köszönheti. Szűk szájnylását általában gyűrű veszi körül, vagy pedig a gyűrű kevéssel a szájrperem alá csúszik. Nyaka a szájnylástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le ismét, s ez a palack testétől elválasztja. A palackbelső felé forduló gyűrűt az edényforma alakításával együtt, az anyag visszahajtásával képezték. A kettős kónikus üveg törzse enyhén hordó alakú, s keskenyebb mint a nyak bugyra. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a hordó alakú testet ere-

4 Bárczy G.–Ország L., 1961. 749.

5 Szamota I., 1902–1906. 740.

6 Azt kell feltételeznünk, hogy a szállítást tűrő tokaji bor megjelenése és a tokaj-hegyaljai borvidék szerepének meghatározóvá válása is közrejátszott a palackforma elterjedésében.

7 Szamota I., 1902–1906. 740.

8 H. Gyürky K., é. n. 34.

9 Veres L., 1997. 100.

detileg szalmával fonták körbe és ez az ital hőmérsékletét hosszú időn át a kívánt hőfokon megőrizte, ugyanakkor védte is az üveget. Gyakori palacktípus volt a középkorban a *kotyogós üveg*. Ez egy olyan *csali-palack* volt, amelyből a folyadék csak cseppekben és kotyogva folyt ki. A rómaiak *guttumium*-nak nevezték ezt a palackot, az elnevezés a guttus, vagyis a csepp latin szóból származik.¹⁰ Ez a palacktípus különösen Németországban volt kedvelt, ahol „Kuttrolf”, azaz „Guttrolf” volt az elnevezése. Ennek a szónak és magának a palacknak az első említése a 13. században irodalmi szövegben már előfordul. Számptalan változattal találkozhatunk a 15–17. századokból. A német szakirodalom az „Angster” és a „Kuttrolf” elnevezéseket keverve használja, sőt tanulmány is készült annak eldöntésére, mikor és mely típusra melyik kifejezés illik.¹¹ Egyes kutatók állítása szerint ma már a kérdés könnyen eldönthető: az „anghstera, inghistera, augustarium stb.”, vagyis németül „Angster” csupán szűk nyakú palack, ami Itáliában kedvelt és elterjedt volt.¹² A 16. század előtt ismert és viszonylag elterjedt négy fő palacktípus közül kettő a Balkánon keresztül, hazánkon át jutott Európába: a „Golyvás palack” és a „kettős konikus edény”. Mindkét palacktípus egyedi előfordulásai ismertek Magyarországtól nyugatra. Tehát bizonyosan állíthatjuk, hogy a Közel-Keletről és a korintosi hutából a Balkánon át elterjedt palackformák nyugati határainkon túl nem nagyon bizonyultak keresettnek. Ezzel szemben a *gömb testű palack* és a *kuttrolf* nálunk volt inkább ritka, valószínűsíthető, hogy e palackformák kevésbé voltak nálunk elterjedtek. Velence a közhasználati eszközöknek számító palackok terén valószínűleg két irányba továbbította termékképeit. Magyarországra a golyvás és a kettős konikus üvegek jutottak el közvetlen úton eredeti származási helyükről. Valószínűleg ezzel magyarázható a palack szavunk eredete, ugyanis a palack szó a magyar nyelvbe átkerült déli szláv *plosky* alakja. Megítélésem szerint a „kettős konikus üvegekre” vonatkozott eredetileg. A *flaska*, *flaskó* – ez utóbbi elnevezést napjainkban is gyakran használják – pedig a latin *flasca*, vagy *flasco* átvétele,¹³ s a hosszú nyakú, gömb testű üvegek megjelenésére szolgált.

A négy fő palacktípus összefoglaló jellemzőjeként a hengeres vagy gömbszerű tárolórész emelhető ki. Vajon ez azt jelenti, hogy hasáb testű üvegpalackok nem készültek a 16. század előtt? A válasz nyilvánvalóan az, hogy készítettek hasáb testű üvegpalackokat is, hiszen a középkori Európa üvegyártásának hagyományai a római üveggul-túrában gyökereztek. Azonban a tárgyi emlékek, a régészeti leletek arról győznek meg bennünket, hogy a hasáb testű üvegek előállítására csak ritkán került sor, mert az üvegyártás során viszonylag ritkán alkalmaztak formákat, ami az „uniformizálás” felé mutat és a szögletes üveg gyártásának nélkülözhetetlen feltétele volt. A magyarázat egyszerű tényekre vezethető vissza. Egyrészt importálták az üveget. Másrészt viszonylag behatárolható volt az üvegtárgyak iránti igény, s ezért egyszerűbb volt fűvással előállítani a termékeket, mintsem a forma elkészítésével bajlódni, különösen ha a nagyobb mennyiségű és azonos típusú termékek iránt kicsiny volt a kereslet.¹⁴

Magyarország üvegiparának újratelepítésére a 16. századtól került sor. A 16. században a középkori eredetű *teplicei üvegcsűr* mellett csupán néhány helyen folyt üveg-

10 H. Gyürky K., é. n. 34–35.

11 H. Gyürky K., é. n. 45.

12 Veres L., 1982. 35–42.

13 Benkő L., 1970. 67.

14 Az üvegtárgyak iránti kereslet elsősorban az arany- és ezüstbányászatban nyilvánult meg, hiszen a *választóvíz* tárolására az üveg volt a legalkalmasabb.

gyártás Magyarországon.¹⁵ A 17. században a Felvidéken a Rákóczi-család járt élen üveggéztető műhelyek alapításában, illetve üzemeltetésében, Erdélyben pedig Bethlen Gábor, majd pedig utódai.¹⁶

Nyugat-Magyarországról csak gyér kezdeményezéseket ismerünk. Nyilvánvalóan ennek okai között a török hódoltság területi kiterjedését és a fejlett iparral rendelkező Ausztria közelségét is számításba kell vennünk.¹⁷

A 17. század végétől, de még inkább a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban, a gazdaság reorganizációjának idején a magyarországi üvegyártás új vonása domborodott ki. Különösen a fában gazdag hegyvidéki erdőségekben gomba módra szaporodtak a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrök. A korábbi századokban az üvegyártás alapvető feladata az arany- és ezüstbányászat igényeinek kielégítése volt. A 17. század végétől a főúri huták ablaküveget készítettek és mellette elsősorban *tároló- és ivóedényeket* a bortermő vidékek számára. A huták alapításában a Rákóczi-család járt az élen, melynek tagjai a *sárosi Makovicától az abaúji Regécen át az erdélyi porumbáki és kománai uradalmakig* mindenütt létesítettek üveggéztető üzemeket. Mellettük nem elhanyagolható a Bercsényiek és a Károlyiak szerepe sem, hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹⁸ A 17. század második felében és a 18. század elején létrejött üzemek a gyár-
ipari jellegű üveggéztetés kibontakozásáig az ország üvegyártásának és üveggel való ellátásának meghatározó tényezői voltak. Egy-egy huta termelése lefedte a közeli szűkebb piackörzetet, a felesleget pedig az üveggéztető műhelyekkel nem rendelkező Alföldön értékesítették.¹⁹

A 16–18. században a pincetokba való palackok előállítására különböző mértékben követhető nyomon az egyes üzemek történetére vonatkozó levéltári források és a fennmaradt tárgyi emlékek felhasználásával. A vizsgálatok során figyelembe kell vennünk azt, hogy az üveggéztető meghatározó alapanyagok alapján az ország területe egyértelműen felosztható üvegyártásra alkalmas és nem alkalmas vidékekre. Az üveggéztetés bázisai a hegyvidékeken voltak, hiszen csak itt található megfelelő mennyiségben fa, melynek hamujából hamuzsirt lehetett előállítani és amely az energiát biztosította. Mivel a huták alapvetően a közeli területeket látták el produktumaikkal, a pincetokba való palackok előfordulása is itt a legnagyobb a háztartásokban. A Nyugat-Dunántúl, Felvidék mellett önálló területi egységet képez az üvegyártás tekintetében is Erdély. A két nagy üvegyártó vidék ipara eltérő fejlődésen ment keresztül. Különböző volt a huták alapításának oka, a tájon élők más-más típusú termékeket igényeltek és nem elhanyagolható az sem, hogy különböző országokból származtak az üveggéztető munkások is.²⁰

A 16–17. századi lakáskultúra kiváló ismerője, *Radvánszky Béla* az asztali edények bemutatásakor megállapítja, hogy a „közönséges üvegpalack nem ment ritkaságszámba, az útra való pincetokban rendszeren üvegpalackban tárolták a bort.”²¹ Azonban a 16–17. századi magyar családélet és háztartás bemutatásakor sem a pincetokot, sem pedig a bele való palackot nem tartotta figyelemre méltónak. Nyilvánvalóan azért, mert a

15 *Sághelyi L.*, 1938. 76–77.

16 *Hangay Z.*, 1987. 139–140.; *Bunta M.*, 1980. 221.

17 *Borsos B.*, 1974. 46.; *Kemény L.*, 1906. 188–189.

18 Vö. *Veres L.*, 1997. 45–46.

19 A huták egy része többszöri vándorlás után akár 200 évig is termelhetett egy adott körzetben a középkori technológia alkalmazásával. L. pl. porumbáki huta, amely 1899-ben, regéci huta, amely 1916-ban szüntette be termelését.

20 *L. Veres L.*, 1997. 180. oldalon szereplő térképet.

21 *Radvánszky B.*, 1986. 188.

tok és a palack döntő része egyszerű, közönséges közhasználati tárgy lehetett e korszakban, s Radvánszky a drága, külföldi üvegeknek szánt nagyobb teret, amelyek a „magasabb kultúra” méltó reprezentánsai. Ezek között azonban nem nagyon talált pincetokba való palackot, hiszen a fejlett üvegyiparral rendelkező nyugati országokban nem volt szokásban az útravaló bor ládában történő szállítása. A festett és a gravírozott díszű pincetokba való palackok a hazai üvegyártás technikai fejlődésével párhuzamosan csak a 17. század második felében jelentek meg. Ennek a korszaknak az egyik legszebb színes zománccfestéssel díszített alakja a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Az 1696-os évszámot viselő, *sotuv*al, vagyis ónku-pakkal ellátott pincetokba való palack előlapján az évszám fölött az Andrássyak címere látható, hátlapján pedig keresztbe tett leveles ágak között koronás monogram. Érdekesebb két keskeny oldala finom magyaros ízlésű és határozott habán befolyásról tanúskodó virágbokrétákkal. A fejlett, biztos technika régi műhelygyakorlatról tanúskodik. Az Andrássy-címerből és a habán hatású ornamentikából következően, a darab egykori felső-magyarországi eredete valószínű (1. kép).²²

1. kép

Felső-magyarországinak tekinthetők az első gravírozott díszű pincetokba való palackjaink is. A gravírozott és csiszolt díszű edények megjelenése a magyar üvegek között szorosan összefügg az egész európai üvegművesség helyzetében bekövetkezett változással. A 17. század elejétől a cseh és a német üvegművesség vált egyeduralgóvá az ún. *kristálystílus* megteremtésével.²³ Hazánkat a század végére érthette el az új divat és a technika ismerete. Nyilvánvalóan a földrajzi közelségből fakadóan Felső-Magyarország területén alkalmazták először az új díszítési módot, amely tökéletességében megfigyelhető *Krompachi Holló Zsigmond* csavaros nyakú, hasáb formájú, 1666-ból származó pincetokba való palackján. Az üveg magas fokon mutatja be a magyar üveggravírozás művészetét. A pincetokba való palack előlapjának közepén medalionba foglalt címer figyelhető meg, körülötte két sorban elhelyezett felirattal. A fennmaradt szabad felületeket fantasztikus állati és növényi elemekből álló díszítmény borítja, erős keleti hatásra utal. Ez a csodálatosan szép tárgy minden bizonnyal Felső-Magyarországon, talán Sárosban készült (2. kép). Maga a *krompachi Holló* család is felső-magyarországi volt, ahol tagjai a 17. században a kamaránál vezető szerepet töltötték be.²⁴ A 17. század végén már Erdélyben is foglalkoztak az üvegedények gravírozásával. Az első gravírozott díszű

22 A tárgyat közli *Borsos B.*, 1974. 67. 38. sz. kép

23 Az új üvegstílus megjelenésével kapcsolatban l. *Veres L.*, 1997. 31–34.

24 *Borsos B.*, 1974. 74.

2. kép

3. kép

üvegek legszebb példánya *Mikes Mihály* 1693-ból származó díszes pincetokba való palackja, amely az Iparművészeti Múzeum féltett kincse (3. kép).²⁵ A tárgy egész felületét gravírozott és aranyozott díszítés borítja, ami leginkább erdélyi jellegzetességnek számít. A palack előlapján a kör alakú medalionban a keresztre feszített Krisztust látjuk. Érdeksége, hogy a keresztfá nem a szokásoknak megfelelően hegyen áll, hanem virágos mezőben. Az üveg hátlapján szintén medalionban az Agnus Dei figyelhető meg. Mindkét medalliont barokk kartusok övezik és a fennmaradó tereket is barokk ornamentikával töltötte ki az üvegdíszítő. A pincetokba való palack két keskeny oldalát az erdélyi református templombelsőkön gyakori motívum uralja, a hosszú karóra felcsavarodó szőlő levelekkel és fürtökkel.

Bár a 17. század végi szépen díszített pincetokba való palackok közül még néhányat bemutatathatnánk, azonban ezek után is hangsúlyoznunk kellene azt, hogy a korszak háztartásainak döntő többségében nem ilyen szépen díszített pincetokba való üvegek voltak, hanem jóval egyszerűbbek. Az üvegáru ugyanis meglehetősen drága portéka volt és csak a legmódosabbak engedhették meg maguknak beszerzésüket. A 17. századból számtalan adattal bizonyítható, hogy bár ez a korszak az üvegek térhódításának periódusa, az üveg csak lassan vált a nemesi, polgári háztartások mindennapi dísz- vagy hasz-

²⁵ A műtárgy részletes bemutatását l. *Varga V.*, 1989. 14–15.

nálatti tárgyává. A parasztság körében a térhódítás még későbbben zajlott le.²⁶ Ha I. Rákóczi György, az ország egyik leggazdagabb földesura birtokainak gazdasági iratait tanulmányozzuk, akkor meggyőzően bizonyíthatjuk az előbbi állítás hitelességét. I. Rákóczi György felső-magyarországi birtokain csak a legjelentősebb kastélyokban, várakban voltak üvegek. Sárospatakon 1634-ben a számtartói házban 74 üveget vettek számba, amelyekben majoránna-, viola-, rózsza-, gyöngyvirág-, szegfű-, levendula-, petrezselyem-, fodormenta-, eper-, fehér liliom-, pápafű-, kömény-, ánizs-, cseresznye-, sóska-, varadics-, bodza-, zsálya-, fagyal-, hársfa-, cselidonia-, útifű-, feketeüröm-, fehérüröm- és aufráziavizet, valamint ecetet tároltak.²⁷ A konyhában az összeíró csak azt jegyezte fel, hogy itt „igen sok üveg” található. 1635-ben már 135, különböző virágokból és gyümölcsökből készült folyadékkal teli üveg volt a számtartói házban.²⁸ A borsi kastélyban 1638-ban 4 volt az üvegek száma, amelyekben rózsza-, zsálya- és liliomvizet tartottak, s ez már komoly mennyiségnek számított – ha nem is olyan jelentősnek, mint a patoki –, ha figyelembe vesszük, hogy más felső-magyarországi kastélyokban, mint Munkács, Makovicza, Szerencs stb. még egyetlen üvegről sem adtak számot. I. Rákóczi György uradalmainak pincéiben óriási mennyiségű bort tároltak hordókban. Egyetlenegy esetben sem találunk utalást arra, hogy a bort palackban tartották volna.

I. Rákóczi György Sáros vármegyében, a makovicai vár alatt üveghutát is üzemeltetett. Úgy látszik, hogy ez elsősorban ablaküveget gyártott az 1630-as években. Ezt tükrözi az, hogy a fejedelmi birtokokon mindenütt nagyobb mennyiségű ablaküvegekészletekről szólnak az összeírások. I. Rákóczi György, mint Erdély fejedelme haszonélvezője volt az *Olt menti birtokoknak*, a porumbáki és kománai uradalmaknak is. E két uradalomban működtek Erdély első üveghutái, amelyek közül a porumbáki üvegcsúrt még Bethlen Gábor alapította.²⁹ Annak ellenére, hogy I. Rákóczi György Erdélyben is hutatulajdonos volt, elmondható, hogy erdélyi udvarházaiban viszonylag kevés volt az üvegből készült használati tárgyak száma. A kománai kúriában 1648-ban 280 darab *lengyel üvegpoharat*, 35 apró *hegyes poharat*, 50 *hosszú kotyogós üveget* és 128 *lapos palackot* tároltak. Mellettük azonban igen jelentős mennyiségű ablaküveget, nevezetesen 1060 nagy és 7080 apró *üvegtányért*, melyeket ólom- vagy fakeretbe foglalva használtak ablakozásra.³⁰ Úgy tűnik, hogy a Felvidékhez hasonlóan Erdélyben is elsősorban ablaküveg-készítés volt a huták feladata.

Az üvegek lassú térhódítása általános jelenség volt a 17. századi Magyarországon, de pregnánsan igazán Erdélyben szembeűnő. Az iparművészeti, művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti irodalomban általánosan elfogadott az a nézet, miszerint Erdélyben az üveg használata a háztartásokban és a lakásbelső díszedényei között csak a 17. század vége felé és a 18. század elején kapott helyet. Szokás azt is hangoztatni – írja *Bunta Magda* és *Katona Imre* –, hogy „a nemes udvarházak barátságos levegőjében a 17. század folyamán nyert egyre nagyobb szerepet az üveg, s a 17–18. századi ún. úri üvegek nagy része ennek az udvarházi pompának kifejező bizonyítéka.” Ezzel az állásponttal szemben az erdélyi udvarházak, kastélyok 17–18. századi összeírásait, inventáriumait alaposabban vizsgálva egészen más helyzetkép tárul elénk. Egy-két kivételtől eltekintve a nemesi lakóházakból teljes mértékben hiányzik a díszüveg, de a használati üvegek tekintetében is rendkívül szegényesek a leltárak. Több ismert történelmi személyiség kú-

26 Veres L., 1997. 35.

27 Makkai L., 1954. 238.

28 Makkai L., 1954. 241.

29 Makkai L., 1954. 329., 332.; Bunta M.–Katona I., 1983. 43.

30 Makkai L., 1954. 530.

riájának, kastélyának leltárában szinte egyetlen díszüveg sem szerepel. A díszedény-készletük általában fajansz, a használati edények döntő része pedig fa- és ónedény. *Bunta Magda* és *Katona Imre* ötvennél több 1627–1757 közötti időszakban készült leltárt, összeírást vizsgált meg, s kutatásuk eredményeként a következő üvegekészletet sikerült feltárni az erdélyi udvarházakban: a források egyáltalán nem említettek üvegtárgyakat (az évszám az összeírás évét jelzi) *Görgény* (1656), *Kóródszentmárton* (1638), *Mezőszengyel* (1656), *Szurdok* (1657), *Ádámos* (17. század közepe), *Bethlen* (1661), *Mezőbodon* (1679), *Sebesvár* (1680), *Karkó* (1682), *Nyujtód* (1684), *Csikkozmas* (1688), *Aranyosmeggyes* (1689), *Nagybun* (1692), *Borberek* (1694), *Kővár* (1694), *Alvinc* (1696), *Szentbenedek* (1696), *Egeres* (1699), *Zentelke* (1715), *Grid* (1716), *Koronka* (1724), *Marosszentkirály* (1725), *Kaplyon* (1729), *Bonchida* (1736), *Gernyeszeg* (1751), *Branyicska* (1757) udvarházaiban, kastélyaiban, váraiban. A *kistarcsai udvarházban* mindössze 6 darab „víznek való üvegpalack”-ot vettek nyilvántartásba 1624-ben, *Szentdemeteren* pedig egy „hitván” pincetokot, amelyben „öt üvegpalack” volt. 1646-ban *Magyarbükkösön* az „asszony házá”-ban az üvegekészletet kilenc lapos palack jelentette, melyekben különböző növényekből készített illatszereket tartottak. Viszonylag gazdag volt a *királyfalvi* és a *búzásbocsárdi udvarházak* edénykészlete. 1647-ben *Királyfalván* 16 üvegpalack és négy lapos rózsavíznek való üveg volt a háztartásban. Az üvegpalackok közül három „sotus”, vagyis csavaros nyakú volt, minden bizonnyal pincetokba valóak. *Búzásbocsárdon* 20 üvegpohár és egy lámpa mellett négy darab „kotyogós üveg” egészítette ki a készletet. Ezeknél is gazdagabb volt üvegtárgyakban *Teleki Mihály* – a későbbi erdélyi kancellár – uzdiszentpéteri udvarháza. 1679-ben több mint félezer üveget vettek nyilvántartásba, köztük 23 kotyogós és 18 pincetokba való üveget.³¹ *Teleki Mihály* udvarháza nyilvánvalóan kivételnek számított felszereltségében, ami talán annak is köszönhető, hogy *Teleki nagynénje* a *fejedelemasszony*, *Bornemissza Anna* volt. Talán emiatt juthatott a *Teleki család* több üveghez, amit vásárolhattak, vagy ajándékba kaphattak a *porumbáki hutából*.

Az üveg lassú erdélyi térhódítását több kutató a nemesség konzervativizmusára vezeti vissza. A régi tárgyakhoz való ragaszkodás miatt terjed csak lassan az üveg. Ennek bizonyítására többen *Apor Pétert* idézik, aki valamilyen ok miatt nem szerette az üveget, felesleges, törékeny holminak tartotta azt. *Apor Péter* ironikusan szól arról, hogy hogyan próbálták az üveget népszerűsíteni. Leírja, hogy „...in anno 1686 hoztanak legelsőbbben Németországból kristályokat Erdélybe (...) *Apor István* (az író nagybátyja) lévén a tricesimárum arendator (a harmincadvám bérlője), megparancsolta volt mindennév a rationalistáknak (harmincadosok), ha valami vámon valami új portékát hoznak a görögök egyenesen küldjék hozzája, cinciter harmincig való kristályt hozván egy kereskedő ember, az kolozsvári (...) harmincados *Apor Istvánnak* küldi, (...) az kristályokat titkon eltéti. Azonban *Teleki Mihályt*, *Naláczy Istvánt* s más uri embereket *Fogarásban* az maga szállásra ebédre hivat, megparancsolta, hogy csak egy kristálypohárt, azt is az legalábbvalót tegyenek a pohárszékre. Leülvén az asztalhoz, azt a kristályt, borral megtöltvé, bekéri s azt mondja: Én ezt arra köszönném, az ki elfogadná, inná meg a bort a kristályt tenné el magának. Arra mond *Teleki Mihály*: Héjába mesterkedel koma, mert én bort, jól tudod nem szoktam innya (bort nem ivott *Teleki Mihály*, hanem csak vizet) (...) *Apor István* azt feleli: Én uram kegyelmedet nem kénálok, hanem azt ki tőlem elveszi. Mondja *Naláczy István*: hocca, édes komám! Megissza a bort, az poharat kiadja a maga inasának. Azután más kristályt hoznak (...) szebbet az elsőnél, azt is bor-

31 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 26–28.

ral megtöltetvén, békéri Apor István mondván: az ki ezt a pohárt elveszi tőlem, igya meg az borát, tégye el a poharát. Akkor is ujólag mont Teleki Mihály: hiába mesterkedel koma, mert nem iszom bort. Naláczy István az pohárt elveszi, az bort megissza, kiadja a pohárt inasának. Harmadig kristályt is még kihoznak, amazoknál szebbet. (...) szintén úgy elköszönő (Apor István), mondja Naláczy István: hocca koma, azt is elveszem én. Teleki Mihály mondja: ezt Isten engemet úgy segéljen, nem veszed, elég már az a két kristály, add ide koma, Apor István, megiszom. S meg is ivá a bort, az kristályt az inasnak kiadá. Aztán rendre kihozák a kristályokat, mindenkor Teleki Mihály fogadá el a köszöneteket, megiván a bort, rendre kiadta a poharakat, s bevitték a várba az Teleki Mihály szállására. Rettenetes ital volt aznap az Apor István szállásán, ugyhogy senki lábán haza nem mehetett...”. „Bethlen Gergely – írja Apor Péter – bezzeg ő sem iszik vala kristályból, ő is az többi között egyszer vendégséget csinált vala, jelen van gróf Mikes Mihály is, de nem mondja vala: adj uramnak egy kristály bort, hanem: Sándor, Gergely essekura (ez kedves szolgálja vala) uramnak adj egy darab bort. Azt vagy fazékban, vagy kupában adták be, mikor ivott, erősen ivott, s Mikes Mihály akkor vonogatja magát az italtól, mond Bethlen Gergely: Uram, kelmed talán kerestélyra vágy. Akkor kereskedni kezd a zsebiben, kiveszen egy kopott erszényt, nem ért volna két polturát, kiveszen egy sustákat, avagy négy polturát, s adja az inasának, mondván: eredj öcsém, hozz kerestélyt ökelminek, mert ökelme kerestélyra vágy. Így csufolá meg a kristállyal innya vágyókat.”³² E mulatságos eset után nem is csodálkozhatunk azon, hogy Bethlen Gergely fejedelmi tanácsos, akinek lányát II. Apafi Mihály vette feleségül 1695-ben, javai között ügyszólván nem tartott üveget. Udvarhelyszék és Fogarásföld főkapitányának mezőbodonai udvarházában az 1679 és 1692-ben készült összeírások alapján még egyetlen kotyogós üveggel sem találkozunk.³³ „De nem vala akkor hire az tekel glaz (...), hanem vagy almási veres csuporból, vagy járai hólyagos csuporból, vagy segesvári félejteles, vagy kisebb szép uj viaszas kupából ittak” olvashatjuk Apor Péter *Metamorphosis*ában.³⁴ Az idézett adatok tanúsága szerint az üvegedények használata Erdélyben még a 17. század második felében sem volt általános. Az üvegekészlet – ha egyáltalán létezett – néhány pincetokba való palackból, a kotyogós üvegből, néhány lapos üvegpalackból, virágvizek tárolására szolgáló üvegekből állott legfeljebb. Ezzel szemben – amint az ablaküvegek gyártásának jelentőségére már utaltunk –, általánosnak mondható az üvegezett ablakok elterjedése. Az üvegedények számának bemutatásakor idézett udvarházi, kastély leltárak – amikor kevés üvegtárggyal találkozunk –, szinte minden esetben arról szólnak, hogy az épületek ablakai üvegezettek voltak. Általában az udvarházhoz tartozó lakóépületek ablakait üvegezték, a melléképületeken rendszerint lantornás (papíros, hólyagos) ablakot találunk.³⁵

Apor Péter *Metamorphosis*ában – bármennyire üvegellenes is volt – megemlékezik arról, hogy az erdélyi lakosság szívesen használta a *kotyogós üveget*. „Mikor a gyümölcsöt beadták, kivált dinnyeéréskor, olyan hosszú szályú üvegekben, melyeket kortyogós üvegeknek hittak, és Porumbákon, Fogarásföldön csináltak, a meggyes bor rendben belitölve úgy állott a jeges csberben, mindeniknek asztalhoz egyet-egyed beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízüen kortyogdogólag megitták”.³⁶ Apor Péter a *kotyogós üveget* nevezi *kortyogós üvegeknek*. Ő nyilvánvalóan arra gondolt, hogy az

32 Apor P., 1863. 327–328.

33 Bunta M.–Katona I., 1983. 30.

34 Apor P., 1863. 325–326.

35 Bunta M.–Katona I., 1983. 30–31.

36 Apor P., 1863. 325, 329.

ital fogyasztásakor a kortyolás a palack meghatározója, holott teljesen másról volt szó. A kotyogós üveg tulajdonképpen a pincetokba való palackokkal azonos formájú. A különbözőség abban tapasztalható, hogy a hasáb testű üveg belső részében – mint a kutrolfok esetében – üvegcsöveket képeztek ki, s a palackban levő folyadék ezeken az üvegcsövecskéken keresztül lassan jutott el az edény szájrészébe. Vannak olyan feltevések, hogy a közismert paraszti használatú *csalikorsó* talán a kotyogós üvegek technikájának utánzásával jött létre.

Ha a 17. századi erdélyi vagyoneleltárakat vizsgáljuk, kétségtelen, hogy a kotyogós üvegek legalább hasonló mennyiségben voltak divatosak, mint a pincetokba való palackok. Úgy tűnik, hogy a bonyolult technikai műveleteket igénylő kotyogós üvegek és a pincetokba való palackok közötti „verseny” a 17. század végére eldőlt az utóbbi javára, különösképpen a lengyelországi import hatására. A Lengyelországból behozott hasáb testű üvegek igen hamar divatossá váltak Erdélyben, s a fogarasföldi hutákban előszeretettel készítették őket.³⁷ A *kománai* és a *porumbáki huták* 1648. évi leltáraiban a hasáb testű üvegek között még túlsúlyban voltak a kotyogós üvegek, de a 17. század végére az arány teljesen megváltozott a pincetokba való palackok előnyére. Erről tájékoztat bennünket Bornemissza Anna fejedelemszony naplója. Bornemissza Anna feljegyzései naplószerűen tájékoztatnak azokról az üvegholmikról, amelyeket Porumbákról a fejedelmi udvar számára szállítottak 1677–1688 között. A feljegyzések egyrészt az üveg-mennyiség felmérését teszik lehetővé, másrészt a termékek formai és funkcióbeli változatosságára utalnak. Bornemissza Anna feljegyzései szerint 31 féle üvegtárgyat gyártottak Porumbákon. Az ablaküvegekre utaló tételek után a használati üvegeket 29 tételbe sorakoztatta a fejedelemszony, melyek között kotyogós üveg már egyáltalán nem szerepelt, ellenben a hasáb testű üvegek 4 tételben lettek nyilvántartásba véve. Ezek közül az egyik a pincetokba való palack volt.³⁸

A pincetokba való palackok széles körü elterjedése a 18. században következett be. Döntő tényezőnek számított, hogy megjelentek az ún. *piacra termelő huták*, amelyek lényegében *főúri üvegcsűrők* voltak. Ezek azonban már a szűkebb uradalmi igények kielégítésén túl is fel tudták kínálni termékeiket, ha volt megfelelő vásárló piac.

Felső-Magyarországon is a 17. század végétől váltak az üveghuták tömegárut termelő üzemekké. Korábban, mint ezt láthattuk, elsősorban uradalmi igényeket elégítettek ki, s az erdélyi üzemekhez hasonlóan döntő részben ablaküveget gyártottak. II. Rákóczi Ferenc gazdaságpolitikájának köszönhetően új területeken, Felső-Magyarország déli részein alapítottak üvegekészítő műhelyeket, amelyeknek a bortermő vidékek tároló- és ivóedényekkel való ellátása volt a feladata. A tömegtermelésben az áttörést a *regéci huta* alapítása jelentette. II. Rákóczi Ferenc nagykorúvá válva 1694-ben vette át az addig kamarai kezelésben levő birtokait, így a Tokaj-Hegyalja közelében levő regéci uradalmat is. Sógorával, Aspremont gróffal többször bejárta birtokait és gyakran megfordult Sárospatakon és Regécen is, ahol több intézkedést hozott az uradalmak gazdasági fejlesztésére. A hegyaljai felkelést követően ismét felkereste a sárospataki és a regéci uradalmakat, és ennek a látogatásnak köszönhető a regéci üveghuta megalapítása. 1698. február 28-án Fonyban készítette el az üzem alapító levelét, amely a következőképpen hangzik: „Mi, Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, fejedelem, Nemes Sáros Vármegyének Fő Ispánnya stb. Regéczi Hegyekben levő hutánkban Thomas Hutnik nevű hutásnak állítván, és azt kezébe bocsátván, illy képpen végeztünk vele: észtendőknek forgása alatt tartozik nekünk

37 Bunta M.–Katona I., 1983. 58–59.

38 A naplóban részletezett tételeket és azok elemzését vö. Bunta M.–Katona I., 1983. 53–54.

kész pénz beli adóval, 100 magyar forinttal. Item más fél ezer eöregh kristályos karikával, ezer pedig paraszt karikával és ötven pohárral. Ha pedig mi számunkra mivel, kristály karikának ezeréért 12 Ft, parasztért 6 Ft, pincetokra való sotos eövegh palackokért akar nagyobb, akar kiseb egytül 18 pénz lészen Kinek nagyobb bizonyására ezen levelünket attuk. Rákóczi Ferenc”.³⁹ Az alapítólevél számunkra különösen azért érdekes, mert konkrét adattal szól a pincetokba való palackról, nevezetesen meghatározza az árát. Durván 1 magyar forintba került 4 pincetokba való palack. Ez egyenértékű volt 200 darab zöld színű ablaküveggel.

1708-ra tehetjük a parádi huta alapításának idejét. Az üzem létesítése szintén II. Rákóczi Ferenc nevéhez fűződik. Azonban az üvegekészítő műhely csak a szabadságharc után bontakoztatta ki igazán termelését. Egy 1736-ból származó összeírás tanúskodik arról, hogy a parádi üzemben formába fúvott, szögletes testű, plasztikus díszítésű palackokat, *sotos üvegeket* is gyártottak, s a „sotos csináló” mester rangsorban az üveghuta bérlője, a *hutás mester* után következett.⁴⁰ A Bükk hegység déli lejtőjén, a diósgyőri koronauradalomban kamarai kezdeményezésre a Rákóczi-szabadságharcot követő évektől gyártottak üveget. Az ablaküveg készítése mellett már az első összeírás is a pincetokba való palackok gyártásának jelentőségéről tanúskodik.⁴¹ Az üzem termelésére vonatkozó adatok is arról győznek meg bennünket, hogy célszerűbb volt szögletes testű palackokat készíteni, mert értékesítési lehetőségük kedvezőbb volt, mint más termékeké, s előállításuk is kevesebb időt és fáradságot igényelt, mint pl. az ablaküvegé.

A 18. század elején Erdély déli részén négy üveghuta működött: a porumbáki, az árpási (Felsőárpás), a kercesórai és az ucsai (Felsőucs). A négy Olt menti huta megérte a 19. századot. Az árpási üzem és a kercesórai huta termelése nem volt folyamatos, sokszor hosszabb időre is szüneteltették üzemelésüket. 1858-ban tájékoztatnak utoljára a források működésükről. A porumbáki huta kétszázhatvankilenc évi folytonosság után, 1894-ben szűnt meg, a felsőucsai pedig 1857-ben.⁴² A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a négy üvegsűr közül csak kettőben, a porumbákiban és az árpásiban gyártottak pincetokba való palackokat. Kercesóran és Felsőúcsán az ablaküvegek mellett *kristály stílusú* termék előállítására törekedtek a tulajdonosok, s nem elképzelhetetlen, hogy a gravírozott díszű erdélyi pincetokba való üvegek innen kerültek ki.⁴³ A székelyföldi üzemek produktumai között sem találhatunk pincetokba való palackokat.⁴⁴ Ma ugyan helytelenül sokszor erdélyi hutának tartjuk, de valójában kelet-magyarországi hutának minősíthető *Károlyi Sándor száldobágyi üzeme*, amely a porumbáki huta mellett Kelet-Magyarország és Erdély legjelentősebb üvegekészítő üzemének számított a 18–19. században. A magyarországi üveggyártás egészét szem előtt tartva, jelentősége a regéci hutákhoz mérhető leginkább. A *száldobágyi hutát* Károlyi Sándor generális hívta életre 1722-ben. Az üvegeket, vagyis a hutásokat Csehországból hozatta. 1725. november 24-én kelt levelében utasítja Károlyi a hutamestert, hogy „az minémü edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson, mivel az ujság (új-donság) közönségesen szokta az emberek szemeit hizlalni, (de) újabb és újabb formákat is igyekezze csináltatni. Az üvegarikák (ablaküveg), serespoharak és az lábosok, ugy

39 OL. Kamarai Levéltár Arch. Fam. Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 36. E. Rajcsány 20. Fol. 9. No. 153. *Arendatariae Officinae Vitriariae Regeciensis*. Vö. *Takács B.*, 1966. 14.; *Tagányi K.*, 1900. 142.

40 *Takács B.*, 1970. 25.

41 *Veres L.*, 1995. 30.

42 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 73.

43 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 75.

44 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 70–72.

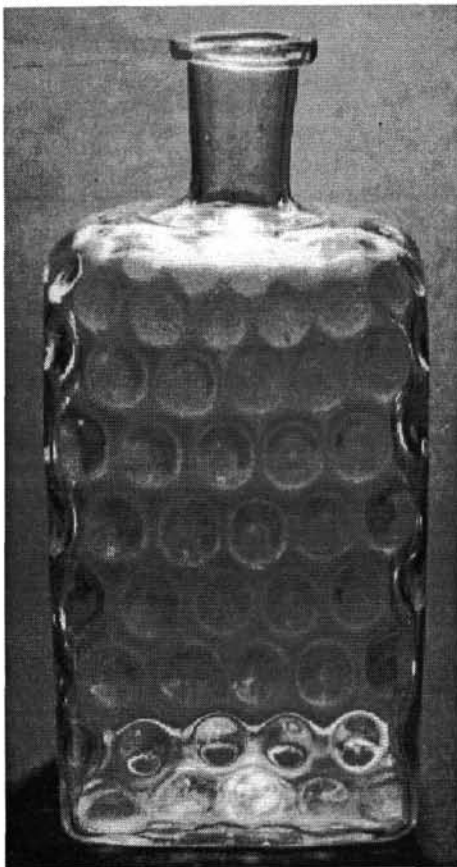
az pincetokokhoz való palackok legkedvesebbek tehát azokat igyekezzék csináltatni.” Amint az utasítások idézett soraiból kiderül, 1725-ben a száldobágyi hutában egyrészt ablaküvegeket (üvegkarikákat és táblaüvegeket), használati üvegedényeket (sörös poharakat, lábas, vagyis talpas poharakat és az igen keresett pincetokba való palackokat) gyártottak elsősorban. Az idők folyamán egyre változatosabb lett a huta termékskálája, de az előbbi termékféleségek gyártása döntő volt a huta megszűnéséig. A száldobágyi huta termékeinek egy részét a Tiszán tutajon szállították dél felé, Belgrádig. Kedvező értékesítési lehetőségek kínálkoztak a hutához legközelebb eső nagyvárosban, Nagyvárkonyon, valamivel távolabb Nagykárolyban és Szatmáron. A száldobágyi termékeknek igen jó híre volt Erdélyben, mert már 1725–26-ban különböző erdélyi mágnáscsaládok is innen rendeltek üveget. Egy váradi kereskedő, *Helbenstrait Johann* pedig – a poharak és gyertyatartók mellett – elsősorban pincetokba való palackokat rendelt, mert erre volt Erdélyben nagy igény.⁴⁵

A 17. század utolsó harmadában és a 18. század elején alapított huták inventáriumi adatait, összeírásait vizsgálva megállapítható, hogy a pincetokot készítő üzemek Magyarország északi, északkeleti és délkeleti részein helyezkedtek el. Az északi vármegyék üzemének történetéről kevés adat áll rendelkezésünkre, de a fennmaradt emlékek alapján feltételezhetjük, hogy Pozsony, Árva, Trencsén, Zólyom vármegyében is gyártottak ilyen termékféleségeket. A dunántúli üzemek ebben az időszakban még nem jöhetnek számításba, hiszen csak a 18. század második felében alakultak a bakonyi, zalai és baranyai üvegsűrők, s ezek termékei között a későbbiekben sem találhatunk pincetokba való palackokat. Talán azért, mert a dunántúli gazdag főúri családok inkább Ausztriából szereztek be a magyarországinál sokkal díszesebb pincetokba való üvegeiket.

A hutaeltárakban csak nagyon ritkán találunk utalást arra, hogy a pincetokba való palackokat hogyan díszítették. Így elsősorban a fennmaradt tárgyi emlékek alapján következtethetünk a palackok díszítésére. A termékek szinte kivétel nélkül hasáb testűek voltak, s 1–1,5 literesektől egészen 4–5 literes űrtartalomig terjedőek. A hasáb testű, rövid nyakú palackok formába fúvással készültek. Kizárólag fúvással nem lehetett szögletes üvegeket előállítani. Az üveg alakját és méretét a készítő forma határozta meg, amelybe a mesterek belefújták az olvadt, képlékeny üvegmasszát. Az üveg tisztasága, áttetszősége és az arányos forma önmagában is az üveg díszét jelentette. Az üvegfal felületének barázdái azt a hatást keltették az edényeken, mintha a sima üvegfelület megtört volna. Ha a barázdákat kereszt vagy átlós irányban is alkalmazták, akkor lényegében *optikai díszek* jöttek létre a palackok felületén, s ez a dísz a fény és árnyék hatásának fokozásával a forma szépségének kiemelését szolgálta. A felsoroltak tulajdonképpen a legegyszerűbb díszítési módoknak számítottak és szinte valamennyi hutában elterjedtek, mindennapos díszítőtechnikai megoldásnak számítottak.

Az optikai díszek kategóriájába tartozó, de már azért a bemutatott eljárásoknál lényegesen bonyolultabb volt az edények testének ovális bemélyedésekkel való ékesítése. Ezt a díszítési módot csak a zempléni pincetokba való palackokon fedezhetjük fel, mint ahogyan a *habos díszítést* is (4. kép). A „habos dísz” elnevezés ismeretlen a szakirodalomban, maga a zempléni falvak lakossága illette ilyen jelzővel azokat az üvegtárgyakat, amelyek falában a tejüvegszálak érdekes mintázatokat hoztak létre. Ez az üvegfal díszítés őskorába visszanyúló díszítési mód. A minden komplikáltságtól mentes, egyszerű díszítésművészet úgy jön létre az edények felületén, hogy a kissé felfúvott tárgyra vékony, nyúlós tejüvegfonalat csavartak, amelyet különböző kompozíciókba „fésültek”, s az üveg

45 Kárffy Ö., 1902. 276–284.; Sághegyi L., 1938. 171–175.

4. kép

5. kép

teljes kifúvása során ezek elnyújtott mintázattá alakultak. A habos díszítmények szintén a zempléni hutákra voltak jellemzőek, s ezzel az ottani pincetokokon alkalmazott díszítési módok ki is merültek. Elgondolkodtató, hogy a habos, vagy mustrás (ahogyan Erdélyben a habos díszet nevezték) díszítési mód Erdélyben a kancsók, a kancsó poharak esetében gyakran bizonyult, de ismereteink szerint egyetlenegyszer sem fordul elő pincetokba való palackokon, csakúgy az optikai díszítés sem.

Az egyszerű, áttetsző, sima falú pincetokba való palackok mellett, különösen a 19. században, a gravírozott díszű, monogrammal és évszámmal ellátott produktumok váltak elterjedté. A gravírozás szinte minden esetben diszkrét, szolidan elhelyezett levelesvirágos füzérben, esetleg medalionban nyilvánul meg. Ismeretlen a figurális ábrázolása, a céhes mesterek számára készített palackokon is legfeljebb a mesterség egy-egy szimbólumát fedezhetjük fel.⁴⁶ A bükki, mátrai és a felvidéki üzemekben csak nagyon ritkán éltek az optikai díszítés lehetőségeivel. A leírásokban, de főként a fennmaradt tárgyi emlékekben alig találunk erre utaló nyomokat. Viszont általánosan elterjedt volt a pincetokba való palackok gravírozása, és a 19. században fokozatosan terjedt a színes

46 L. Bunta M.–Katona I., 1983. 59–61. sz. illusztrációkat

6. kép

7. kép

zománcfestéses díszítés. A bükki hutákban és Parádon ez utóbbi a 19. század második felében különösen a „magyaros” mintázat alkalmazásával vált általánossá. A Felvidéken a diszkrét festés volt a jellemző, amely sokszor a gravírozott díszítmények hangsúlyozására szolgált (5. kép).

A pincetokba való palack legnagyobb emlékanyaga a felvidéki hutákból származik, s nemrégiben *Karol J. Strelec* nagyon részletes, katalógusszerű feldolgozásban tette közzé a jellemző produktumokat. Munkája alapján összegezhető, hogy a gravírozott díszítményeket mértéktartóan alkalmazták a mesterek. Az egyszerűségekre való törekvés igazán széppé, ízléssé teszi a palackokat, amelyeken a növényi ornamentikás, figurális kompozíciók egyaránt megfigyelhetők és nagyon gyakoriak a céhszimbólum-ábrázolások, a különböző mesterségekkel kapcsolatos eszközök megjelenítése a bányászattól a mezőgazdaságig. Gravírozott díszű palackok még a hagyományos technikával dolgozó huták megszűnte után is készültek a régi mintázatok felhasználásával. Különösen figyelemre méltóak ebből a szempontból a keresztbe tett kasza, gereblye és a közepük helyezett háromágú favilla gravírozott díszítmények, amelyek még századunk 30–40-es éveiben is megfigyelhetők a már gyári, hasáb testű palackokon. A *Strelec* által közölt emléanyag ismeretében úgy tűnik, revideálnunk kell nézetünket, miszerint a magyarországi közgyűjteményekben található néhány hasonló díszítésű üveget baranyai hutatermékeknek tartottuk (6. kép).⁴⁷ A felvidéki palackok gravírozott díszítményei lenyűgözők, ugyanakkor a vonalak vastagságában, a technikai kivitelezésben több kívánnivalót hagynak maguk után. A pincetokba való palackok gravírozásának művészi

⁴⁷ *Karol J. Strelec* 1992. Vö. *Veres L.*, 1977. 43. sz. illusztráció

hagynak maguk után. A pincetokba való palackok gravírozásának művészi kivitelezésében a parádi huta fölötté állott mind a felvidéki, mind pedig a bükki üzemeknek, ami összefüggésbe hozható azzal a módosabb vásárlóközönsséggel, amely a művészi színvonalon gravírozott palackokat igényelte. A parádi termékeken a magas művészet díszítőelemei inkább uralkodóak, mint a népies motívumok és az egyszerűbb vásárlói rétegek igényeinek megfelelő díszítési mód (7. kép).

A pincetokba való palackok egy része valójában sohasem társult a tárolásukra szolgáló ládával, a pincetokkal. Csak nevükben őrizték a valamikori egytűvé tartozást. Megítélésem szerint a 18. századtól a pincetokba való palackok egyre inkább díszüvegekké váltak, s pincékben, présházákban mindennapos tároló üvegekké. A 19. századtól egyre inkább megnőtt az igény a díszüvegek iránt, miközben az egyszerűbb pincetokba való palackok fokozatosan elvesztették jelentőségüket és egyre inkább háttérbe szorultak az üveghuták termékskáláján is. Ez az elgondolás a bor palackozásának elterjedésével támasztható alá. Az uniformizált formájú, azonos ürtartalmú üvegek csak a 19–20. század közepétől álltak a pincészetek rendelkezésére, s ettől az időszaktól vált a palack az értékesítés során nélkülözhetetlen kellékké. Különösen a külföldi piac igényelte a hordós bor helyett a palackozott bort. Ezt megelőzően a közönséges pincetokba való palackok szolgáltak a borpalackozás eszközüül, hiszen ezek is azonos ürmértékűek voltak, s szeriában lehetővé tették az előállításukat az üvegtől való formák segítségével. A pincetokba való palackok tárolórészének összeszűkülésével, majd pedig henger alakúvá válásával alakultak ki az elsősorban Tokaj-Hegyalján elterjedt üvegpalackok, melyeket egészen napjainkig gyártanak és tokaji borospalack néven ismernek.⁴⁸ A pincetokba való palackok díszüveggé válására többek között az is bizonyíték, hogy a fennmaradt tárgyi emlékekanyagban a 18–19. századból nem fedezhetünk fel négy, vagy hat darab azonos díszítésű üveget, amely a rekeszes pincetokba került volna.

IRODALOM

Apor Péter

1863 *Metamorphosis Transylvaniae*. Pest

Bárczy Géza–Országh László

1961 *A magyar nyelv értelmező szótára V*. Budapest

Benkő Loránd

1970 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Budapest

Borsos Béla

1974 *A magyar üvegművéség*. Budapest

Bunta Magda

1980 *Contributi la studiul produselor artistice ale glajariei de la Porumbacu de sus* (se. XVII–XVIII.) In: *Acta Musei Napocensis* 129–240. Cluj-Napoca

Bunta Magda–Katona Imre

1983 *Az erdélyi üvegművéség a századfordulóig*. Bukarest

48 *Veres L.*, 1997a. 185–194.

- H. Gyürki Katalin*
 é. n. Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V. Budapest
- Hangay Zoltán*
 1987 Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest
- Kárffy Ödön*
 1902 Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284.
- Kemény Lajos*
 1906 Üvegyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI. 188–189. Budapest
- Makkai László*
 1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest
- Radvánszky Béla*
 1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest
- Sághelyi Lajos*
 1938 A magyar üvegipar története. Budapest
- Szamota István*
 1902–1906 Magyar oklevél szótár. Budapest
- Strelec J. Karol*
 1992 Historické Flasove Sklo. Fontes Slovenského Narodného Muzea Etnografického Muzea v. Martine 15. Martin
- Tagányi Károly*
 1900 A Rákócziak regéci üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest
- Takács Béla*
 1966 A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
 1970 Parádi üvegművészet. Budapest
- Varga Vera*
 1989 Régi magyar üveg. Budapest
- Veres László*
 1982 XVI. századi diósgyőri kutrolf töredékek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 35–42. Miskolc
 1995 A Bükk hegység üveghutái. Officina Musei 2. Miskolc
 1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Studia Folkloristica et Ethnographica 28. Debrecen
 1997a Adalékok a tokaji bor palackozásának történetéhez. Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár VI. 185–193. Budapest–Debrecen

DIE INS FLASCHENFUTTER GEHÖRENDE FLASCHEN (Die Kulturgeschichte einer vergessenen Flasche)

Noch Anfang des 19. Jahrhunderts war es in Ungarn Brauch, daß die wohlhabenderen Schichten bei einer längeren Reise in speziellen Aufbewahrungsmitteln Wein mit auf den Weg nahmen. Der Name dieses Aufbewahrungsmittels hieß *Flaschenfutter*. Das Flaschenfutter war eigentlich ein Kasten mit Deckel, der in 2–4–6 Fächer geteilt war und in diese Fächer kamen die prismaförmigen Flaschen, sogenannte *ins Flaschenfutter gehörende Flaschen*. Das Flaschenfutter und die ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen kamen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Mode. Beim hinterbliebenen gegenständlichen Erinnerungsmaterial sind schon vom Ende des 17. Jahrhunderts stammende, mit Kunstgravierungen oder Ölbildern verzierte Stücke zu finden, die oft mit dem Wappen oder Monogramm der Eigentümer versehen waren.

Die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen wurde in den Glasbläserwerkstätten besonders vom 18. Jahrhundert an charakteristisch. Im nördlichen Teil Ungarns und in Siebenbürgen zählten sie zu den eigentümlichen Produktarten der Hütten, während in Westungarn und Transdanubien solche Flaschen nur gelegentlich hergestellt wurden. Das Gravieren und Malen wurde bei der Verzierung der Flaschen im 19. Jahrhundert charakteristisch. Bei den meisten Stücken des Erinnerungsmaterials kann eher eine sogenannte optische Verzierung, die die Wirkung von Licht und Schatten erhöhte, beobachtet werden. Die optische Verzierung wurde durch das Einfurchen der Wände der Glasfabrikationsformen, durch Ver- und Austiefungen an festgelegten Punkten erreicht.

Die ins Flaschenfutter gehörende Flasche wurde im Verlauf der Zeit von ihrem Aufbewahrungsort getrennt und entwickelte sich zur selbstständigen Zierflasche, die zwischen den repräsentativen Gegenständen der Haushalte verwahrt oder als erste Flasche zur Weinabfüllung verwendet wurde. Die prismatischen Flaschen können als Vorgänger der walzenförmigen Flaschen aus Tokaj-Hegyalja und dem im Matragebirge liegenden Weingebiet von Eger betrachtet werden. Da die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen durch das Blasen in Formen erfolgte, konnte auch die beständige Form und ihr Volumen gewährleistet werden. Von hieraus war es nur noch ein Schritt zu den ebenfalls in Formen hergestellten walzenförmigen Flaschen, die weniger zerbrechlich, zum Transport und auch für den Handel in Flaschen geeigneter waren.

Diese Studie beschreibt den Herstellungsvorgang der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen, die Herstellungsorte, sowie die Eigentümlichkeiten bei den Verzierungen der Produkte.

László Veres